

JOURNAL OF TURKISH LINGUISTICS

Volume 1, Number 1

September 2007

EDITORIAL BOARD

- Oktay Ahmed (*Editor*) *St. Cyril and Methodius University, Macedonia*
Nihan Ketrez *Yale University, United States of America*
Barış Kabak *University of Konstanz, Germany*
Gürer Gülsevin *Ege University, Turkey*
Victor Friedman *University of Chicago, United States of America*
Erdoğan Boz *Afyon Kocatepe University, Turkey*
Aktan Ago *Institute for Research of Turkish Lang., Macedonia*

ADVISORY BOARD

Arif AGO, Mücahit ASİMOV,
Sevim PİLİÇKOVA, Mayda ŞABANOVA

Published by:

811.512.161'373

**KAŞGARLI MAHMUT'UN "DİVANÜ LUGATİ'T TÜRK"
ESERİNDE MİTOLOJİK DÜNYA MODELİ İLE İLGİLİ BAZI
KAVRAMLAR**

Fuzuli Bayat
Gaziantep Üniversitesi

Orta Çağ Türkçemizin en büyük ansiklopedik sözlüğü ve dilbilimi

önce şuurda, sonra da ritüelde ortaya çıkan dünya modeli birinci modelleştirici sistemde yani dilde maddileşir.³

Orhun-Yenisey yazıtlarının ve Divanü Lugati't Türk eserinin vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda kozmik modelin temelinde evrenin üçlü bir katmandan – gök, yer, yer altı dünyası - oluştuğu düşüncesi yer almaktadır. Üçlü bölümde gök, yeraltı dünyasının zıttı olmakla her üçü bir diğerinin çevrilmiş yönüdür. Yüz yüze getirilen bu üç dünya bir bütün oluşturmakla aynada görülen yansıma niteliği kazanır. Yer, ortada olduğu için, her iki dünyanın sürekli “var olduğu” mekandır. Yer barındırıcı, birleştiricidir. Her ne kadar üst ve aşağının tesirinde yaşamını sürdürse de yer, üst ve aşağının varlığını şartlandırır. Nitekim var olanla' var olunanlar yalnız yerin mevcudluğu şartında ve yerle bilinmekte, yerle belirginleşmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lugati't Türk eserinin her üç cildinde **yer** kelimesi en az 123 defa kullanılmıştır. Buna karşılık **kök** (sema, gök) kelimesi 22 defa kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut, Sözlüğünde evren tasarımı sistemli bir şekilde ortaya koymaz, çünkü bu sözlüğün amacı dışındadır. Ancak dünya modeli ile ilgili Sözlükte yer alan kavramlar Türklerin İslamiyet'ten önceki evren tasarımı hakkında az da olsa bilgi sunmaktadır.

Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lugati't Türk eserinde evren kelimesine rastlanmasa da ew ve ewrül kelimeleri vardır ki, anlamı bir şeyin etrafında koşuşturmak, yönelinen yerden çevrilmektir.⁴ Evren kelimesinin **evr** kökünden geldiği bunun da çevrilmek olduğu, kainatın durmadan hareket ettiği hem Kaşgarlı Sözlüğünden hem de diğer metinlerden çıkarılmaktadır.

Eski Türk düşüncesinde evrenin veya bir diğer varsayıma göre gök kubbesinin eliptik bir biçimde dönmesi ki, buna Türkçede **çığrı** denilmektedir, muhtemelen bir oka bağlı dünya modeli olarak düşünülen tasarımının dışında değildir. Kaşgarlı Mahmut'ta felek, çark, değirmen, dolap gibi şeylerin çıkırığı olarak tercüme edilen⁵ çığrı, yıldızların bir sistem dahilinde dönmesini sağlar. Kaşgarlı Mahmut'un vermiş olduğu örnekten de bunu görmek mümkündür:

Tengri ajun türütti
Çığrı udhu tezgünür
Yulduzları çerşeşip
Tün kün üze yörgeñür.⁶

³ Lotman Yu.M., “O Probleme Znaçeniy po Vtoričnih Modeliruyuşih Sistemah”, Trudi Po Znakovim Sistemam, Vıp 2, Tartu, 1965

⁴ Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it Türk Tercümesi, c.1, Ankara, 1998, s.167, 248

⁵ Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it Türk c.1, s.201

(Tanrı âlemi yarattı
Eelek durmadan döner

da büke adı verdiğini kaydeder. Devle ejder arası bir varlık olarak tasavvur edilen bu demonik yaratık insanları yutması ile dikkat çeker. Ancak halk anlatılarında yelbegen kahramanları yutup geri çıkardıktan sonra kahraman, değişikliğe uğrar ve yenilmez olur. Bazı Altay destanlarında da ejder kahramanlara yardım eden varlıktır.

Vücudu balık pulları ile örtülü, ayakları timsah ayağına benzer, kanatlı, kuyruklu, boynuzlu olarak tasavvur edilen bu yaratık (dinozorları hatırlatır) inanca göre yılanın uzun yaşaması, sonucunda dönüşüm yaşamış varlıktır. Bir başka inanca göre ejder, yılanla vahşi mandanın veya ceylanın çiftleşmesinden ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte yel, cin, salgın hastalık anlamlarını da içerir. Nitekim Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğünde de **er yelpindi** söz birleşmesinde yelpindi, cin çarptı anlamını karşılamaktadır. Ayrıca Sözlükte Kaşgarlı, başka bir örnek de verir: "yelkovuz bitiği" (cin çarpmasına karşı nüsha).¹⁰

Bazı Türk lehçelerinde yel, jel veya Altay-Sayan Türklerinin dilinde cel/çel, çil olarak mevcut olan kelime de kötü ruh anlamında kullanılmıştır. O nedenle Türk mitolojisinde **Yelbuga**, ejderin karşılığı olarak ortaya çıkar. Orta Asya'da, Kafkasya'da Yalmauz/Yelmauz/Jelmauz mitolojik varlığı da yel kelimesinin bir diğer anlamı olan kötü ruh anlamıyla bağlantılıdır. Ayrıca kelimenin ikinci tarafının **ağız/auz/mauz/mogus** terkihi de öteki âlemin varlığı, hortlak, dev, ejder vs. anlamlarında Kırgız, Hakas, Tuva, Teleüt lehçelerinde kullanılmaktadır. Moğol-Buryatların dilinde mangıs, ejder dev anlamlarında işlenmiştir. O halde Yalmauz/Yelmauz/Jelmauz öteki âlemin ruhu anlamına gelmiş olur ki bu da demonik varlığın işlevi ile örtüşür.

Dünya modelinin kaynağında yüce tapınma kültü olan Tanrı terimi gelmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğünde dikkati çeken husus o dönemde Müslüman olan Türklerin dinî terimlerde Arapça yerine Türkçelerini kullanmalarındır. Dünya modelinin birleştirici kavramı olan Tanrı **Teñri** biçiminde Divanü Lugati't Türk eserinde 42 defa geçer. Buradan da anlaşıldığına göre Türkler, Allah yerine **Teñri** terimini sık kullanmışlardır. Ancak Gök Tengri terimine Divanü Lugati't Türk'te rastlanılmaz. Divanü Lugati't Türk'te Tanrı'nın sıfat ve isimleri olarak kullanılan diğer kavramlar şunlardır:

Ugan Teñri - Her şeye gücü yeten "Ugan" sıfatıyla birlikte.

Bayat - Argular kullanırlardı. Tanrı'ya "Bayat" derlerdi.¹¹

Bu anlamda kendini Göktürk olarak adlandıranlar Tanrıoğlu olduklarını resmileştirmiş bulunurlardı. Türklerin Tanrı'ya yakın olması,

¹⁰ Kaşgarlı M. Divanü Lugat-ı Türk, c.3, s.167

Tanrı tarafından sevilmesi, Kaşgarlı Mahmut'un ifadesi ile Tanrının ordusu

başta olmak üzere Türkçedeki Tanrı kavramının kökeni ile ilgili olarak yapılan araştırmalar

adlandırılması ruhlar hiyerarşisinde yüksek statü ile ilgilidir ve ıdıkların, Tanrı gerçeğinde değer kazandığına tanıktır. Divanü Lugati't Türk'te kurbanın kimlere sunulduğu hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak Kaşgarlı Mahmut, ıduk kelimesi ile mitolojik dünya modelinde kurbanın önemli olduğunu vurgulamıştır.

İduk/ıdık kelimesiyle beraber Beltir lehçesinde kullanılan **tayığ** kelimesi de kurban sunma işlevini bildiren terimdir. Kaşgarlı'nın Sözlüğünde dayak, dayangaç anlamlarında **tayak** ve kaygın anlamında **tayığ** kelimeleri vardır.¹⁷ Etimolojik olarak çağdaş Altay Türklerinin dilinde var olan tayık kavramını tayak kelimesine bağlamak mümkün gibi gözükür. Nitekim kurbanın yüce yaratana insanlar arasında sembolik şekilde dayak rolünü oynadığı bilinmektedir.

Dünya modelinde orta dünya varlıkları olan Payana veya bayana adı altında toplanan ruhlar, esasen birinci kategoriden ruhlar olup kadın başlangıcı ile ilgilidir ve bütün Altay-Sayan Türklerinin inanç sisteminde mevcuttur. Altaylıların biraz karmaşık olan mitolojik inançlarından farklı olarak Kumandinlerde yalnız ebedi, ezeli olan ve iyi, kötü kutuplarını temsil eden tözler vardır. Payanalar ise yalnız iyilik ve koruyuculuk fonksiyonunu

hareket noktası olmasından dolayı önemlidir ve kütleşerek toplumsal bir içerik kazanmıştır. Takvim mitlerinin başlıca işlevi toplumun güncel yaşamını belli bir düzene sokmaktır. Zaman kavramının eski Türklerde önemli bir yer işgal ettiği ister Orhun-Yenisey yazıtlarından isterse de orta çağ edebi ve ilmi eserlerinden görülmektedir. Orhun-Yenisey abidelerinde **Öd tengri** ifadesi zamanın iyisi anlamına gelir. Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğünde zaman, vakit anlamında **öd** (dört defa geçer), zaman, felek anlamında da **ödlek** kavramı (on bir defa geçer) geçmektedir.²⁰ Ödlek ebedi olması ile beraber ölç alan, fanileri öldüren antropomorf varlığın işaret şeklinde de olsa özelliğini içerir. Nitekim Kaşgarlı'nın Alp Er Tonga'nın ölümünü anlatan şu dizelerinde de ödlek'in ölç alıcı işlevi öne çıkmaktadır:

Al Er Tonga öldi mü
Ödlek ölçin aldı mu
Isız ajun kaldı mı
Emdi yürek yırtılır
(Alp Er Tonga öldü mü
Felek ölçünü aldı mı
Kötü dünya kaldı mı
Şimdi yürek yırtılır)²¹

O halde Türklerin dünü, bugünü ve yarını hakkındaki düşüncelerinin maddileşmiş şekli olan takvim kavramı zamanla kozmik bilgilerin saklı bulunduğu bir kategori haline gelmiştir.

E. Esin'e göre öd veya ödlek, bir adımı geceyi, bir adımı da gündüzü gösteren bir ata benzetilmektedir.²² Zamanın hızlı koşan ata benzetilmesi halk edebiyatı türlerinde, özellikle de türkülerde görülmektedir. Bu ise gizli bilgilerin programlaştırılarak güncel kavramlarla algılanmasından başka bir şey değildir. Bu bağlamda Türk mitolojisindeki Öd tengri ya da Ödlek adlı iyenin varlığı takvim mitlerinde zamanın özelliği hakkındaki düşüncelerin sentezinden ortaya çıktığı gerçeğine dayanmaktadır.

Ödlek atı ifadesi zamanın simgesi olarak tasarlandığı içindir ki estetik bir biçimde at metaforu üzerine aktarılmıştır. Nitekim alaca veya al atların zamanı simgelediği ve talih yıldızı Merkür'ün de alaca bir at üzerinde tasvir edildiği bir kez daha takvim anlayışının atla metaforikleştiğini gösterir. Bu ise takvim anlayışının genel kavram çizgileri ile birlikte milli kültürel değerler de içerdiğinin bir göstergesidir.

²⁰ Kaşgarlı M., *Divanü Lugat-it Türk*, c.2, s.68, c.3, s.190-191; c.1, s.41, 82, 103

²¹ Kaşgarlı M., *Divanü Lugat-it Türk*, c.1, s.41

²² Esin E., *Ödlek Atı ve Ödlek Kavramı*, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, İstanbul, 2004

Türkler yılların oluşması hakkında anlattıkları mitlerde de yılların oluşmasını Yengi Yıl (Nevruz) bayramına bağlarlar. Bu mite göre bilginler yeni yıl bayramında geziye çıkarlar ve karşılaştıkları hayvanları yıllara ad olarak verirler.²³ Yılların hayvanların özelliğini taşıması zoomorfik

Sayı “tonguz” yılına varınca dönülerek yine “sıçgan” yılından başlar.”²⁵

Divanü Lugati't Türk eserinde Kaşgarlı Mahmut, kitabın yazılış tarihi ile ilgili düştüğü notta da İslamî ay adı ile beraber 12 hayvanlı Türk takvimini de kullanmıştır: “Biz, şu kitabı yazdığımızda dört yüz altmış altı (466) senesinin Muharrem ayı idi, yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip de 467 yılı olunca “yund yılı” girecekti. Hesap sana gösterdiğim üzere olacaktır.”

“Türkler, bu yılların her birinde bir hikmet var sanarak onunla fal tutarlar, uğur sayarlar; söz gelimi: Ud yılı girdiğinde savaş çoğalmış; çünkü öküzler birbirleriyle vuruşurlar, tos yaparlar. Takagu yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkarmış; çünkü tavuğun yemi tanedir; taneyi bulabilmek için çöpleri, kırıntıları birbirine karıştırır. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş; çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkarmış. Böylece Türkler, her yıl bir şey olacağına inanırlar. Türklerde haftanın yedi gününün adı yoktur.; çünkü hafta denilen şey İslamlıktan sonra bilinmiştir.”²⁶

Divanü Lugati't Türk'de Kaşgarlı Mahmut şöyle der: “Ayların adlarına gelince; şehirlerde Arapça ad kullanılır. Göçebe olan ve Müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bununla bilinir: Yeni gündend (Nevruz) sonra ilkbahara “oğlak ay”, sonra “uluğ oğlak ay” derler; çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra “uluğ ay” denir; çünkü bu parça yaz ortasıdır, yeryüzünde nimet bolalır, hayvanlar büyür, süt çoğalır; başkası da böyledir. Az kullanıldığı için öbür adı söylemiyorum, sen anla.”²⁷ Kaşgarlı'nın takvimle ilgili bilgisi bunlardan ibarettir. Açıklamadan da anlaşıldığı gibi Kaşgarlı Mahmut, Türklerin hafta kavramı hakkında bilgi vermemektedir.

Konar-göçer olan ve Müslüman olmayan Türklerin yılı dört kısma bölerek her üç aya verdikleri ad aşağıdaki gibidir:

- 1) ilkbahara **Oglak Ay**
- 2) son bahara da **Uluğ Oglak Ay**
- 3) yaz ortası olan **Ulug Ay** gelir. Nimet bol olur.

Kaşgarlı Mahmut, diğer ayın adını başka bir yerde zikreder.²⁸

- 4) karakış olan **Kadır kış**.

²⁵ Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it Türk, c.1, s.346

²⁶ Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it Türk, c.1, s.347

²⁷ Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it Türk, c.1, s.348

Türk düşüncesinde takvim anlayışının mevsimler bağlamında renk sembolleri ile eşitleşmesi dünya modelinde olduğu gibi kozmosun algılanma şekillerinin çeşitlilik sergilediğini gösterir. Nitekim bugün bile halk ağzında sağlanan kara kış, yeşil bahar, sararmış güz kavramları takvim mitlerinin renk simgesi ile gösterilmesidir:

İlkbahar (eskilerde yaz) = gök rengi	
Yaz (eskilerde yay)	= kızıl rengi
Sonbahar (eskilerde güz)	= ak rengi
Kış	= kara rengi

Takvimin mevsim bağlamında algılanması sosyo-ekonomik dokuyla birebir ilgilidir. Nitekim Türklerin uğraşları olan avcılık, hayvancılık ve ziraatçılık takvim anlayışına yansımıştır. Tuvalıların takvim anlayışı dokuzluk sistemin dört mevsime paylaşılması ile oluşturulmuştur. Kışın, dokuz dokuz günlük dönemi (23 Aralık – 14 Mart) soğğun doğumu ve ölümü olarak betimlenir. İlk bahar (14 Mart – 22 Haziran) yaprakların canlanması ve kuşların okuması gibi karakterize edilir. Yaz dönemi (23 Haziran – 14 Eylül) sıcağın doğuşu ve ölümü olarak betimlenir. Dokuz dokuz günlük dönem olan son bahar (15 Eylül – 22 Aralık) sarı yaprakların

geçmek anlamında **ötse** gibi kelimeler oluşmuştur. Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğünde verilmiş bu anlamlardan Ötüken'e en yakın olanı şefaatchi anlamında olan **ötükçi** veya **ötüklüğ kişi** (hakandan dileği olan kimse) sözüdür.³⁰ Ötüken sözündeki gan/ken eki Ülgen adındaki -gen eki ile aynı kozmogonik semantik işlevlidir. Nitekim ilahi menşe, kutsallık, töz anlamları bildiren kelimelere eklenen **-gan/ken** eki ilk başlarda akrabalık paradigması olan ***ka** kökünden de türeyebilirdi.

Bu kısa yazıdan da görüldüğü gibi ansiklopedik bir sözlük olan Divanü Lugati't Türk eski Türklerin evren tellakisi ve onun ayrı ayrı boyutları hakkında tutarlı bilgi sunmaktadır.

Kaynakça

- Azerbaycan Mifoloji Metinleri, Hazırlayan A. Acalov, Bakü, 1988
Bayat F., Mitolojiye Giriş, Çorum, 2005
Bayat F., Oğuz Epik Enekesi ve Oğuz Kağan Dastanı, Bakü, 1993
Bayburin A.K., "Mif", Svod Etnograficeskih Ponyatıy i Terminov, vıp.4, Moskova, 1991
Çoruhlu Y., Türk Mitolojisinin Anahatları, İstanbul, 2002
Esin E., Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul, 2004
Esin E., Türk Kozmolojisine Giriş, İstanbul, 2001
Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, c.1, Ankara, 1998
Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, c.2, Ankara, 1998
Kaşgarlı M., Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, c.3, Ankara, 1998
Lotman Yu. M., "O Probleme Znaçeniy po Vtorıçnih Modeliruyuşih Sistemah", Trudı Po Znakovım Sistemam, Vıp 2, Tartu, 1965
Lvova E. L., Oktyabrskaya İ. V., Sagalaev A. M., Usmanova M. S., Traditsionnoe Mirovozenie Tyurkov Yujnoy Sibiri, Prostranstvo i Vremya, Veşçnyı Mir, Novosibirsk, 1988
Potapov L.P., Proishojdenie i Formirovanie Hakashoy Narodnosti, Abakan, 1957